

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzity v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielat (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej: www.iaepan.edu.pl

(zakładka: Wydawnictwa → Kwartalnik Historii Kultury Materialnej)

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)

Andrzej Klonder (IAE PAN)

Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)

Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 10,5. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w lutym 2018 r., druk ukończono

w marcu 2018 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Dagmara Adamska, W sprawie lokalizacji cmentarzy żydowskich na średniowiecznym Śląsku	3
Bożena Popiołek, Kryminalia w księgach sądowych miast Korony jako źródło do badań nad życiem rodzinnym na przełomie XVII i XVIII w.	21
Raimo Pullat, Kultura jedzenia w osiemnastowiecznym Tallinie	33
Amadeusz Szklarz-Habrowski, Topografia szpitala-przytułku działającego przy kaplicy/kościółce św. Barbary w Starej Częstochowie na przełomie XVIII i XIX w.	59
Magdalena Bis, Depozyt przedmiotów metalowych z posesji przy ulicy Szerokiej w Płocku (z ok. połowy XIX–początku XX w.)	75
Rafał Wiktor Kowalczyk, Gospodarczy awans Częstochowy i sosnowiecko-częstochowskiego okręgu przemysłowego w latach 1877–1914	99

RECENZJE

Urszula Świdrska-Włodarczyk, <i>Homo nobilis</i> . Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku — Andrzej Klonder	111
---	-----

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

Anna Nierychlewska, <i>Zamki i dwory województwa rawskiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych</i> — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	115
Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Małym Płocku, red. M. Przytocka — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	116
<i>Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku</i> , t. 2: <i>Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2)</i> , wstęp i oprac. Katarzyna Justyniarska-Chojak, Jacek Pielas — Andrzej Klonder	116

KRONIKA NAUKOWA

„Od archeologii Józefa Kostrzewskiego do współczesnych nauk o przeszłości społecznej”, ogólnopolska konferencja naukowa, Poznań, 21–22 września 2017 r. — Adam Kozak	119
--	-----

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Dagmara Adamska, On the location of Jewish cemeteries in mediaeval Silesia	3
Bożena Popiołek, Criminal cases in court books of Polish towns as a source for studying the family life of the turn of the 18 th century	21
Raimo Pullat, The culture of eating in eighteenth-century Tallinn	33
Amadeusz Szklarz-Habrowski, The topography of the hospital-poorhouse at St Barbara's church/chapel in Stara Częstochowa at the turn of the 19 th century	59
Magdalena Bis, A metalwork deposit from possession at Szeroka Street in Płock (mid-19 th – early 20 th century)	75
Rafał Wiktor Kowalczyk, The economic advancement of Częstochowa and the Sosnowiec-Częstochowa Industrial Region in the years 1877–1914	99

REVIEWS

Urszula Świdarska-Włodarczyk, <i>Homo nobilis. Wzorzec szlachezca w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku</i> [<i>Homo nobilis. The model nobleman in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th and 17th c.</i>] — Andrzej Klonder	111
---	-----

REPORTS AND NOTES

Anna Nierychlewska, <i>Zamki i dwory województwa rawskiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych</i> [Castles and manors in the voivodship of Rawa in the late Middle Ages and the early-modern period] — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	115
<i>Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Małym Płocku</i> [The history of the church and parish of the Discovery of the Holy Cross in Mały Płock], edited by M. Przytocka — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	116
<i>Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku, t. 2: Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2)</i> [Sources for the history of the nobility of the Sandomierz voivodship, vol. 2, Inventories of estates from the 17 th –18 th c.], edited and introduced by Katarzyna Justyniarska-Chojak and Jacek Pielas — Andrzej Klonder	116

CHRONICLE

“From Józef Kostrzewski's archaeology to contemporary research on societies' past”, a conference in Poznań, 21 st –22 nd September 2017 — Adam Kozak	119
--	-----

„Od archeologii Józefa Kostrzewskiego do współczesnych nauk
o przeszłości społecznej”, ogólnopolska konferencja naukowa,
Poznań, 21–22 września 2017 r.

Konferencja zorganizowana przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, pod patronatem Prezydenta Miasta Poznania, a także rektorów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu oraz Politechniki Poznańskiej, była pierwszą z cyklu „Człowiek przeszłości — wyzwania wobec nauki”, mającego na celu refleksję nad możliwościami poznawczymi poszczególnych dziedzin wiedzy. Idea ta znacząco wpłynęła na program konferencji, która w zamysle organizatorów (w imieniu Towarzystwa sesję przygotowali prof. Andrzej Gulczyński, prof. Tomasz Jurek oraz prof. Michał Kara, we współpracy z dr Jarmilą Kaczmarek, dr Pawłem Dembińskim i Piotrem Wawrzyniakiem) poświęcona być miała nie tyle omówieniu sylwetki i dorobku naukowego prof. Józefa Kostrzewskiego (były one już przedmiotem kilku spotkań, m.in. konferencji „Profesor Józef Kostrzewski: człowiek i dzieło”, która odbyła się 28 maja 2014 r. w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu), lecz raczej ukazaniu znaczenia jego myśli dla rozwoju nowoczesnej archeologii oraz prezentacji na wybranych przykładach współczesnych metod odtwarzania zmaterializowanych przejawów kultury, jak również przeszłości społecznej w ramach zintegrowanych, multidyscyplinarnych badań archeologicznych. Już w okresie międzywojennym J. Kostrzewski był bowiem jednym z prekursorów stosowania w archeologii polskiej wspomnianego modelu badań.

Konferencji, na której wygłoszono łącznie 16 referatów, towarzyszyła okolicznościowa wystawa prac i materiałów dotyczących J. Kostrzewskiego ze zbiorów biblioteki PTPN.

Po oficjalnym otwarciu obrad przez prezesa Towarzystwa, prof. Andrzeja Gulczyńskiego, dr Andrzej Prinke (Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu) w referacie „Józefa Kostrzewskiego prehistoria integralna: badania terenowe z szerokim kontekstem przyrodniczym — publikacje źródłowe — popularyzacja wyników”, przypomniał kluczowe wydarzenia z życia bohatera oraz zaprezentował sylwetki jego współpracowników (m.in. Wojciecha Kóčki, Zdzisława Rajewskiego, Witolda Hensla) oraz zwrócił uwagę, że chociaż sam Kostrzewski w swoich pracach oszczędnie korzystał z osiągnięć innych nauk, to tworzone przez niego zespoły badawcze zawsze miały charakter multidyscyplinarny. Referent wskazał też na rolę popularyzacji wyników badań w działalności naukowej J. Kostrzewskiego.

Prof. Andrzej M. Wyrwa (Instytut Historii UAM, Poznań) w wystąpieniu „O możliwościach i potrzebie wieloaspektowych badań interdyscyplinarnych w poznaniu przeszłości w świetle badań łekneńskiego kompleksu osadniczego i Ostrowa Lednickiego”, podkreślił m.in. że interdyscyplinarność badań nie może sprowadzać się jedynie do prostego zestawienia obok siebie wyników prac specjalistów różnych dziedzin, ale konieczne jest dokonanie ich syntezy. Zdaniem referenta nadal dużą wartość przedstawia bezpośrednie docieranie do źródeł za pomocą metod inwazyjnych.

Dr Grzegorz Kiarszys (Katedra Archeologii Uniwersytetu Szczecińskiego), „Od studiów osadniczych do archeologii krajobrazu. Nieinwazyjne metody badawcze w interpretacjach archeologicznych”, zwrócił uwagę, że za powszechnym wykorzystaniem nieinwazyjnych metod badawczych w polskiej archeologii nie idzie refleksja metodologiczna i właściwa interpretacja otrzymanych wyników.

Możliwości badawcze, jakie stwarza współpraca archeologów, archeobotaników i palinologów, omówiła dr Iwona Okuniewska-Nowaczyk (Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań), „Rola badań archeoprzyrodniczych — wczoraj i dziś”. Posługując się przykładami multidyscyplinarnych prac prowadzonych w rejonie Wojnowa, Pszczewa i Santoka w dzisiejszym województwie lubuskim wykazała, że właściwe wyniki można osiągnąć jedynie na drodze ścisłego współdziałania przedstawicieli tych dyscyplin.

Referat „Studia nad przeszłością społeczną i przyrodniczą w archeozoologii makroskopowej oraz molekularnej” przedstawił prof. Daniel Makowiecki (Instytut Archeologii UMK, Toruń). Wychodząc od prac współpracującego z J. Kostrzewskim zoologa — Edwarda F. Lubicz-Niezabitowskiego, zaprezentował formowanie się współczesnej archeozoologii oraz jej możliwości i ograniczenia badawcze. Podkreślił, że o ile dzięki tradycyjnym metodom możliwe jest opisanie społeczeństw uczestniczących w produkcji pożywienia, eksploatacji zasobów naturalnych, a także określenie hierarchii społecznej ze względu na kategorie wykorzystywanych surowców zwierzęcych (spożywczych i technologicznych), o tyle zastosowanie badań biomolekularnych umożliwiło też dokładne ustalenie miejsc pochodzenia niektórych produktów żywnościowych i odtworzenie ich obiegu w przeszłości.

Prof. Leszek P. Słupecki (Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego), w referacie-eseju „Jak zrozumieć naszych przodków z X wieku? Wybrane problemy badań interdyscyplinarnych nad początkami Polski (i nie tylko Polski) od czasów Józefa Kostrzewskiego do chwili obecnej”, stwierdził, że aby odpowiedzieć na to sformułowane przez siebie pytanie, należy rozważyć, czego bał się człowiek w X stuleciu, w czym pokładał nadzieję, komu ufał, wreszcie, co sprawiło mu radość. Podkreślił również, żeby — formułując rozmaite interpretacje — pamiętać, jak bardzo różni się perspektywa badających i badanych.

Zmieniające się poglądy na archeologię czasów historycznych zaprezentował prof. Marian Rębkowski (Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin), „O znaczeniu archeologii w badaniach czasów historycznych”. Jeszcze w czasach J. Kostrzewskiego dominował pogląd, wedle którego archeologia nie powinna zajmować się czasami historycznymi, a jeżeli już, to przedmiotem jej zainteresowania winna być jedynie kultura materialna lub zagadnienia, dla których brak jest źródeł pisanych. Zmiana paradygmatu i uznanie archeologii za równorzędną wobec historii naukę poznającą przeszłość okazały się sukcesem i przyniosły m.in. nowe ujęcie i datowanie początków państwa polskiego. Według referenta nie ma wątpliwości, że metodą archeologiczną daje się badać całe spektrum kultury.

Prof. Dariusz Głównka (Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa), w referacie „Historia kultury materialnej a archeologia”, wskazał na liczne pola badawcze, w obrębie których historię kultury materialnej i archeologię łączy ścisła współpraca, oparta na konfrontacji danych źródeł pisanych z wynikami autonomicznych studiów archeologicznych, co umożliwia skuteczną weryfikację stawianych tez. Nie ulega jednak wątpliwości, że mimo licznych problemów wzajemnej współpracy historyka z archeologiem (chodzi o różne tempo i możliwość przewidzenia rezultatów kwerendy archiwalnej i prac wykopaliskowych oraz odmienną wagę obu typów źródeł dla poszczególnych zagadnień), istnieją tematy, np. historia osadnictwa, badania rezydencji, których historyk nie może podjąć bez pomocy archeologa.

Pierwszy dzień konferencji zakończyło wystąpienie dr hab. Anny Zalewskiej (Instytut Archeologii UMCS w Lublinie oraz Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie), „Z otchłani wieku... Refleksja nad rolą społeczną i znaczeniem poznawczym archeologii czasów współczesnych”. Na przykładzie badanych pól bitewnych z I wojny światowej, referentka przedstawiła specyfikę tego obszaru studiów archeologicznych. Zwróciła uwagę, jak ważne jest wykazanie się również empatią dla skrzywdzonych. Podała przykład eksploracji dawnych miejsc walk i godnego pochówku poległych tam żołnierzy. W pracach tych istotne jest również pozy-

skiwanie dowodów dokonywanych zbrodni oraz współpraca z okolicznymi mieszkańcami dla przywrócenia pamięci, trudnej nierzadko przeszłości.

W drugim dniu obrad sesję rozpoczął referat Piotra Wawrzyniaka (Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska mgr Alina Jaszewska w Zielonej Górze, Oddział w Poznaniu), „O niektórych aspektach badań archeologicznych w mieście. Uwagi praktyka”. Autor zarysował pryncypia prac badawczych w mieście: sformułowanie wspólnego celu badań, odpowiednia koordynacja zespołu, dążenie do zachowania i poszanowania odkrywanej substancji zabytkowej. Wskazał również na często napotymane trudności — złą wolę inwestorów, bierność odpowiedzialnych za nadzór konserwatorski urzędników.

Prof. Marek Krapiec (Wydział Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska AGH w Krakowie), przedstawiając referat „Datowania bezwzględne w archeologii (dendrochronologia i analiza radiowęglowa) — aktualne możliwości i ograniczenia”, dokonał bilansu stosowania tytułowych metod w ostatnich latach w archeologii polskiej. Jako osiągnięcia w tej dziedzinie wymienił m.in. opracowanie szeregu regionalnych chronologii standardowych obejmujących ostatnie tysiąclecie, co umożliwia jej bardziej powszechne wykorzystanie w datowaniu bezwzględnym drewna archeologicznego, oraz opracowanie kolekcji prób drewna z wielu ważnych stanowisk. W zakresie analizy radiowęglowej wskazał m.in. na coraz częstsze stosowanie modeli bayesowskich, pozwalających na uzyskanie bardziej poprawnych rezultatów. Podkreślił też znaczenie pobierania odpowiednio licznych próbek do analiz przy użyciu obu metod pomiaru wieku bezwzględnego.

Dr Milena Teska, w referacie „Archeometria — klucz do poznania ceramiki zabytkowej”, przygotowanym wspólnie z prof. Andrzejem Michałowskim i Martą Krzyżanowską (Instytut Archeologii UAM, Poznań), zaprezentowała założenia projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, mającego na celu wypracowanie metody badawczej pozwalającej na podstawie analizy fizykochemicznej odnalezionej ceramiki pradziejowej rozpoznawać zróżnicowanie kulturowe badanego obszaru. Stwierdziła, że pierwsze uzyskane dane świadczą o celowości tych prac.

Doświadczenia zebrane w trakcie realizacji grantu realizowanego z funduszy Narodowego Centrum Nauki stały również za wystąpieniem prof. Władysława Duczki, dr Adama Kędzierskiego i Dariusza Wyczółkowskiego (Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa), „Badania fizyko-chemiczne o pochodzeniu i obiegu srebra w Polsce wczesnopiastowskiej”. Referenci przedstawili zastosowanie analiz izotopowych ołowiu dla określania pochodzenia kruszcu srebrnego używanego na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu, aby umożliwić powiązanie badanych przedmiotów (monety, ozdoby, placki srebrne) z konkretnymi złożami rud. Niestety szerokie zastosowanie tej metody jest ograniczone stanem badań nad wczesnośredniowiecznymi kopalniami srebra.

Dr Ewa Lisowska (Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego), „Petroarcheologia w badaniach nad gospodarką społeczeństw pradziejowych i średniowiecznych”, zaprezentowała dzieje badań petroarcheologicznych, następnie zaś wskazała obszary, w których metoda ta jest z powodzeniem stosowana (oznaczenie pochodzenia surowców użytych do produkcji neolitycznych toporów, wczesnośredniowiecznych kamieni żarnowych i osełek, wreszcie studia nad budulcem architektury kamiennej). Autorka podkreśliła konieczność ścisłej, często międzynarodowej współpracy archeologów z przedstawicielami nauk przyrodniczych i geograficznych.

Dr Dorota Lorkiewicz-Muszyńska (Katedra i Zakład Medycyny Sądowej Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu) zaprezentowała „Współczesne metody identyfikacji, obrazowania i wizualizacji w interdyscyplinarnych badaniach ludzkich szczątków kostnych z materiałów archeologicznych” (obok prelegentki referat przygotowali również dr Michał Rychlik, dr Wojciech Kociemba, dr Mariusz Glapiński oraz dr Tomasz Kulczyk,

reprezentujący dodatkowo Katedrę Inżynierii Wizualnej Politechniki Poznańskiej oraz zakłady Neuroradiologii oraz Biomateriałów i Stomatologii Doświadczalnej Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego). Przedstawiono przykłady interdyscyplinarnego zastosowania różnych technik obrazowania i wizualizacji dwu- oraz trójwymiarowych w procesie badań antropologicznych, a także identyfikacyjnych, ludzkich szczątków kostnych odkrytych w toku badań archeologicznych na ziemiach polskich, na cmentarzyskach w Rogalinie, Horodysku i poznańskiej Śródce, a także z pochówku księcia ruskiego, Jarosława Mądrego (Kijów). Referentka zwróciła też uwagę na znaczenie metod obrazowania dla archiwizacji wyników.

Zamykające sesję wystąpienie „Popularyzacja archeologii — nowe spojrzenie na przykładzie Rezerwatu Archeologicznego *Genius loci* w Poznaniu” (przygotowane wraz z Agnieszką Stempin) przedstawił Mateusz Sikora (Muzeum Archeologiczne w Poznaniu). Podkreślił zasługi J. Kostrzewskiego dla stosowania w muzealnictwie nowoczesnych metod prezentacji wyników badań archeologicznych. Przypomniał, iż J. Kostrzewski tuż przed wybuchem II wojny światowej postulował wybudowanie na Ostrowie Tumskim w Poznaniu obiektu muzealnego, który miał umożliwić szerokiej publiczności zapoznanie się w terenie z efektami prowadzonych tam prac wykopaliskowych. Istniejący od niedawna na Ostrowie rezerwat archeologiczny *Genius loci* stanowi zatem realizację przedwojennej idei J. Kostrzewskiego. Placówka ukazuje miejscowe wykopaliska w postaci unikatowej, nie tylko w skali Polski, prezentacji zakonserwowanych reliktyw odcinka wału grodu z czasów Mieszka i Bolesława Chrobrego.

Referatom towarzyszyła ożywiona dyskusja. W większości wystąpień obecne były odniesienia do myśli i osiągnięć patrona sesji, Józefa Kostrzewskiego. Podsumowująca obrady prof. Hanna Kóčka-Krenz (Instytut Archeologii UAM, Poznań) podkreśliła, że współcześni naukowcy są w zasadzie Jego kontynuatorami, w szczególności, jeżeli chodzi o sposób budowania zespołów badawczych, a zapoczątkowany przez Niego w ośrodku poznańskim w okresie międzywojennym model prac multidyscyplinarnych jest obecnie w archeologii polskiej twórczo rozwijany. Nie ulega zatem wątpliwości, że współcześni badacze byli inspirowani działaniami tego „prawdziwego giganta nauki”.

Organizatorzy konferencji zobowiązali się do szybkiej publikacji referatów, podkreślając (za uczestnikami sympozjum), iż pozwoliły one zarysować potencjalne możliwości poznawcze współczesnej archeologii polskiej, jak również określić zasadnicze tendencje zmian w badaniach nad kulturą oraz przeszłością społeczną — od zainicjowania w ośrodku poznańskim pierwszych multidyscyplinarnych badań archeologicznych przez Józefa Kostrzewskiego w latach trzydziestych ubiegłego wieku. Podkreślono również ich znaczenie dla ustalenia właściwych relacji badawczych archeologii z innymi dyscyplinami nauk historycznych, zwłaszcza historiografią.

Adam Kozak
(Poznań)